

PRVÁ KAPITOLA

SOVIETSKE HLADOMORY

Rok 1933 bol v západnom svete hladový. Ulice amerických a európskych miest zaplnili muži a ženy, ktorí stratili prácu a zvykali si na čakanie v radoch na jedlo. Gareth Jones, mladý veľšský novinár so záľubou v cestovaní sa stal v Berlíne svedkom toho, akú silu príťažlivosti mal hlas Adolfa Hitlera pre nezamestnaných Nemcov. V New Yorku, tri roky po vypuknutí Veľkej hospodárskej krízy sa ho hlboko dotkla bezradnosť amerických robotníkov: „V jednom rade som videl nespočetné stovky úbožiacov, niektorí z nich v šatách, ktoré kedysi zvykli nosiť na sviatočné príležitosti, ako čakajú na výdaj dvoch obložených chlebíkov, šišky, hrnčeka kávy a cigarety.“ V Moskve, ktorú Jones navštívil v marci, bol hlad v kapitalistických krajinách dôvodom na oslavu. Zdalo sa, že kríza ohlasuje svetovú socialistickú revolúciu. Stalin a jeho najbližšie okolie prekypovali hrdosťou na neodvratný triumf systému, ktorý vybudovali v Sovietskom zväze.¹

Rok 1933 bol však hladový aj v sovietskych mestách, najmä na sovietskej Ukrajine. V ukrajinských mestách – Charkive, Kyjive, Staline (dnešnom Donbasse), Dnipropetrovske – státisíce ľudí denne čakali na kúsok chleba. V Charkive, hlavnom meste, sa Jones stal svedkom dovtedy nevídaného zúfalstva. Ľudia prichádzali o druhej ráno, aby sa postavili do radov pred obchodmi, ktoré otvárali až o siedmej. Denne ich v radoch na chlieb stálo priemerne 40-tisíc. Čakajúci sa báli prísť o miesto v rade, preto sa zvykli držať za remeň osoby stojacej pred nimi. Niektorí z nich boli natoľko zoslabnutí, že by sa bez podpory okolostojacich neudržali na nohách. V rade sa čakalo deň i dva. Tehotné ženy a vojnové kaliky stratili právo na nákup potravín mimo poradia a ak sa chceli najesť, museli si vystáť rad spolu s ostatnými. Niekde uprostred zástupu plakala žena a na jej vzlyky odpovedali z jednej či druhej strany, takže niekoľkotisícový rad vydával zvuk ako ranené zviera.²

Ľudia v mestách sovietskej Ukrajiny sa báli o poradie čakajúc na chlieb – báli sa smrti hladom. Vedeli, že mesto je ich jedinou šancou zohnať nejakú potravu. Ukrajinské mestá sa za predošlých päť rokov prudko rozrástli, prijali roľníkov a urobili z nich robotníkov a úradníkov. Synovia a dcéry ukrajinských roľníkov sa spolu so Židmi, Poliakmi a Rusmi, ktorí v týchto mestách žili oveľa dlhšie, stali závislými od potravín, ktoré sa dali kúpiť v obchodoch. Ich rodinám na vidieku neostalo nič. Vznikla nezvyčajná situácia. V časoch hladu sa obyvatelia miest spravidla utiekali k dedine. V Nemecku a Spojených štátoch farmári

takmer nikdy netrpeli hladom, dokonca ani v rokoch Veľkej hospodárskej krízy. Robotníci a príslušníci iných profesií boli niekedy nútení jesť či kradnúť jablká; ale v úrodných nížinách Dolného Saska či v Iowe ešte vždy ostal sad s ovocnými stromami, sýpka alebo komora. Mestské obyvateľstvo Ukrajiny sa nemalo kam uchýliť, od fariem pomoc očakávať nemohlo. Väčšine ostali len potravinové pokúšky, ktorými sa museli preukázať, ak sa chceli dostať k chlebu. Ich jedinou šancou na prežitie boli popísané kúsky papiera a oni si toho boli vedomí.³

Dôkazy mohli vidieť všade okolo seba. Hladujúci roľníci žobrali u ľudí stojacich v radoch na chlieb a pýtali od nich aspoň omrvinky. V istom meste si pätnásť-ročné dievča vyprosilo miesto na čele zástupu, keď však prišlo na rad, predavač ho dobil na smrť. Mestské ženy z domácnosti sa v zástupoch museli prizerať roľníckam umierajúcim na chodníku. Dievča pri každodennej ceste do školy videlo ráno umierajúcich a večer už len ich nehybné telá. Mladý komunista nazval roľnícke deti „chodiacimi kostrami“. Člena strany v priemyselnom Staline na smrť vyľakali mŕtvolvy vyhľadávalých ľudí, na ktoré narazil pri zadnom vchode svojho domu. Páriky prechádzajúce sa v parkoch nemohli prehliadnúť tabule zakazujúce kopáť v nich hroby. Lekári a sestričky dostali zákaz ošetriť (či nachovať) hladujúcich, ktorým sa podarilo dovliecť do nemocnice. Mestskí policajti brali z ulíc vysilených detských tulákov, aby neboli nikomu na očiach. Policajti na uliciach ukrajinských miest denne zatýkali stovky detí; jedného dňa začiatkom roku 1933 dostala charkivská polícia za úlohu pochytať ich dvetisíc. V núdzových ubytovniach Charkiva v ktorúkoľvek dennú či nočnú dobu čakalo na smrť 20 tisíc detí. Prosili policajtov, aby im dovolili umrieť aspoň pod holým nebom: „Nechajte ma v pokoji vydýchnuť, nechcem sa so životom rozlúčiť v tomto baraku smrti.“⁴

Hlad v mestách sovietskej Ukrajiny bol horší než v akomkoľvek západnom meste. Roku 1933 však na sovietskej Ukrajine umrelo len niekoľko desiatok tisíc obyvateľov miest. Drvivú väčšinu obetí hladu a umierajúcich na sovietskej Ukrajine predstavovali roľníci, teda ľudia, ktorých práca mestám zabezpečila aj to málo obilia, čo sa podarilo dorobiť. Ukrajinské mestá ešte ako tak prežívali, ukrajinský vidiek však vymieral. Obyvatelia miest nemohli nepostrehnúť zúfalstvo roľníkov, ktorí v rozpore s akoukoľvek prirodzenou logikou opustili polia a hľadali obživu inde. Železničná stanica v Dnipropetrovsku bola preplnená hladujúcimi roľníkmi, ktorí už nevládali ani žobrať. Gareth Jones vo vlaku stretol roľníka, ktorému sa podarilo zohnať chlieb, ale čoskoro mu ho zabavili policajti. „Vzali mi chlieb,“ opakoval dokola s vedomím, že sklamal svoju hladujúcu rodinu. Na železničnej stanici v Staline si vyhľadovaný roľník siahol na život, skočil pod vlak. Stalino, priemyselné centrum juhovýchodnej Ukrajiny, za cárskych čias založil John Hughes, veľšský priemyselník, pre ktorého kedysi pracovala Jonesova matka. Mesto kedysi pomenovali po Hughesovi, teraz nieslo Stalinovo meno.⁵

Stalinova päťročnica, končiaca sa roku 1932 priniesla priemyselný rozmach za cenu ľudskej mizérie. Roľníci umierajúci pozdĺž železničnej trate tento nový kontrast ilustrovali hrôzostrašným spôsobom. Na celej sovietskej Ukrajine sa cestujúci stávali nevedomými účastníkmi tragických nehôd. Hladní roľníci zvyčajne

do miest putovali popri železničných tratiach a keď ich premohla únava, často skončili v koľajisku. V Chartsyzsku sa viacerí roľníci, ktorých vyhnali zo stanice, obesili na neďalekých stromoch. Sovietsky spisovateľ Vasilij Grossman vracajúci sa z rodinnej návštevy v rodnom Berdyčive narazil na ženu žobrajúcu o kúsok chleba pod oknom kupé. Politický emigrant Arthur Koestler, ktorý do Sovietskeho zväzu prišiel pomáhať s budovaním socializmu, mal podobnú skúsenosť. Ako spomínal o mnoho rokov neskôr, na charkivskej stanici roľnícky „do okna vagóna otrčali hrôzostrašne vyzerajúce deti s obrovskými kymácajúcimi sa hlávkami, končatinami ako paličky a nafúknutými, výrazne vystúpenými bruškami“. Deti na Ukrajine podľa jeho spomienok pripomínali „embryá naložené vo formaldehyde“. Muselo prejsť veľa rokov, kým obaja muži, dnes pokladaní za morálne authority 20. storočia, zaznamenali svoje očité svedectvá.⁶

Obyvatelia miest boli zvyknutí skôr na roľníkov na trhu, ktorí okolo seba porozkladali svoje bohatstvo a predávali tovar. Roku 1933 sa roľníci znovu vybrali na dobre známe mestské trhy, teraz už však nie predávať, ale žobrať. Námestia s trhmi, teraz už bez tovaru a zákazníkov, im ponúkli znepokojujúci obraz smrti. Zrána sa na nich ozývalo len jemné dýchanie umierajúcich zakutaných v handrách, ktoré boli kedysi odevom. Jedno jarné ráno sa okoloidúcim na charkivskom trhu naskytol pohľad – medzi kopami mŕtvych roľníkov – na dieťa prisaté k prsníku matky s mŕtvolne sivou tvárou. Už tento pohľad poznali, teraz

však neboli konfrontovaní len s pokrútenými telami mŕtvol, nielen s mŕtvou matkou a živým kojencom, ale s celou otrasnosťou tej scény – drobné ústa, posledné kvapky materinského mlieka, studená bradavka. Ukrajinci si pre tento výjav našli pomenovanie. Hovorili si, ticho prechádzajúc okolo: „Púčkyy socialistickej jari.“⁷

Masový hlad roku 1933 bol výsledkom Stalinovej prvej päťročnice, uskutočnenej v rokoch 1928 – 32. V tomto období už Stalin prevzal kontrolu nad najvyššími poschodiami komunistickej strany, presadil politiku industrializácie a kolektivizácie a z týchto procesov vyšiel ako nebojácny otec vlasti. Zmenil trh na plán, farmárov na otrokov a otvorené priestranstvá Sibíri a Kazachstanu na reťaz koncentračných táborov. Jeho politika viedla k záhube desaťtisícov na popraviskách, priniesla státisíce obetí vyčerpanosti a milióny vystavila hrozbe smrti vyhladovaním. Odôvodnene sa obával opozície v radoch komunistickej strany, disponoval však obrovským politickým nadaním a podporou ochotných satrapov a postavil sa do čela byrokracie, ktorá tvrdila, že dovidí za horizont budúcnosti a vie ju pretvárať. Tou budúcnosťou bol komunizmus: vyžadoval si ťažký priemysel, ktorý si zase vyžadoval kolektivizované poľnohospodárstvo, čo si v konečnom dôsledku vyžadovalo ovládnutie najväčšej sociálnej skupiny v Sovietskom zväze, roľníctva.⁸

Roľník, vari osobitne ukrajinský roľník, si sám seba len ťažko vedel predstaviť ako koliesko tejto veľkej dejinnej mašinerie. Aj keby plne porozumel konečnému cieľu sovietskej politiky, čo bolo veľmi nepravdepodobné, len veľmi ťažko sa s ním mohol stotožniť. Bolo úplne prirodzené, že odmietal politiku zamernú na to, aby ho pripravila o pôdu a slobodu. Kolektivizácia musela nutne viesť k zrážke medzi najväčšou skupinou sovietskej spoločnosti, roľníctvom, a sovietskym štátom a jeho políciou, v tom čase známou pod skratkou OGPU. Stalin v očakávaní takéhoto zápasu roku 1929 rozhodol o najmasívnejšom uplatnení štátnej moci v sovietskych dejinách. Veľké dielo budovania socializmu si podľa Stalina vyžiada úsilie ako pri „vzdutí oceánu“. V decembri rovnakého roku oznámil, že „kulaci“ budú „zlikvidovaní ako trieda“.⁹

Boľševici chápali dejiny ako triedny zápas, v ktorom chudobnejší rozpútajú revolúciu proti bohatším a pohnú tak kolesom dejín. Plán vyhladiť kulakov preto oficiálne nepredstavoval len rozhodnutie silnejúceho tyrana a jeho lojálnej kliky, bol dejinnou nevyhnutnosťou, darom z rúk neochvejnej, ale benevolentnej gréckej bohyně Kleio. Nezakrytý útok orgánov štátnej moci proti kategórii ľudí, ktorí sa nedopustili nijakého zločinu, prebiehal za povzbudzovania vulgárnej propagandy. Jeden z plagátov – pod heslom „Zničíme kulakov ako triedu!“ – znázorňoval kulaka dláveného kolesom traktora, ďalšieho ako opicu zhrňajúcu zrno a tretieho cicajúceho mlieko z kravského vemena. Posolstvo bolo jasné – toto neboli ľudia, to boli zvery.¹⁰

V praxi o tom, kto je kulakom a kto nie, rozhodoval štát. Polícia mala príkaz

deportovať prosperujúcich farmárov, ktorí mohli kolektivizáciou stratiť najviac. V januári 1930 politbyro poverilo štátnu políciu, aby prelustrovala roľnícku populáciu celého Sovietskeho zväzu. Príslušný rozkaz OGPU z 2. februára konkretizoval opatrenia potrebné na „likvidáciu kulakov ako triedy“. Po celej krajine mali skupiny troch ľudí, „trojky“, rozhodnúť o osude roľníkov. Trojka zložená z členov štátnej polície, miestneho stranického šéfa a štátneho prokurátora dostala právo vynášať rýchle a prísne tresty (smrť, vyhnanstvo) bez možnosti odvolania. Členovia miestnych stranických organizácií často prichádzali s odporúčaniami. Ako vyhlásil šéf jednej z nich, „na plenárnych zasadnutiach dedinských soviетov vyrábame kulakov, ako uznáme za vhodné“. Hoci v Sovietskom zväze fungovali zákony a sudy, prednosť dostalo zjednodušené rozhodovanie troch jednotlivcov. Približne 30-tisíc sovietskych občanov popravili na základe súdnych rozhodnutí trojok.¹¹

Za prvé štyri mesiace roku 1930 zo sovietskej Ukrajiny vyviezli 113 637 ľudí označených za kulakov. Znamenalo to postupné vyprázdnenie 30-tisíc roľníckych chatrčí, ich zaskočení obyvatelia dostali len pár hodín, aby sa pripravili na neznámo, často ani to nie. Znamenalo to tisíce premrznutých nákladných áut plných vystrašeného a trpiaceho ľudského nákladu smerujúceho na sever európskej časti Ruska, na Ural, na Sibír či do Kazachstanu. Znamenalo to výstrely a výkriky hrôzy na úsvite posledného dňa, ktorý roľníci zažijú v ich domovoch; znamenalo to mráz a ponížovanie vo vlakoch a zlosť prechádzajúcu do ľahostajnosti, keď roľnícke rodiny už ako otroci vystupovali v tajge či stepi.¹²

Ukrajinskí roľníci mali skúsenosť s trestnými tábormi, s ktorými prichádzali do styku od polovice 20. rokov. Jeden zo žalospevov medzičasom zľudovel:

*Solovki, Solovki!
Dlhá, predlhá cesta
Srdce už nevládze
Duše sa zmocňuje hrôza*

Solovki tvorili ostrovný väzenský komplex uprostred Severného ľadového oceánu. Vo vedomí ukrajinských roľníkov sa spájali so všetkým, čo bolo na vyhnaní z domova neznáme, násilné a bolestné. Pre komunistické vedenie Sovietskeho zväzu boli Solovki zase prvým miestom, kde sa práca deportovaných menila na zisk pre štát. Stalin sa roku 1929 rozhodol model Soloviek využiť na celom území Sovietskeho zväzu a dal pokyn na vybudovanie „osobitných usadlostí“ a koncentračných táborov. Koncentračné tábory boli vyznačenými zónami využívanými na nútenú prácu, zvyčajne ich obkolesovali ploty a strážili ich. Osobitné usadlosti boli novými dedinami, ktoré si trestanci postavili pre vlastnú potrebu po tom, ako ich vysadili uprostred ľudoprázdnej stepi či tajgy. Celkovo bolo medzi 1,7 miliónmi kulakov deportovaných do osobitných usadlostí na Sibíri, v európskej časti Ruska alebo Kazachstane okolo 300-tisíc Ukrajincov.¹³

Masové deportácie roľníkov ako forma ich potrestania sa časovo zhodovali s masovým využívaním nútenej práce v sovietskom hospodárstve. Roku 1931

sa osobitné usadlosti a koncentračné tábory zlúčili do jednotného systému známeho pod názvom Gulag. Gulag, ktorý samotní Sovieti volali „systémom koncentračných táborov“, vznikol spolu s kolektivizáciou poľnohospodárstva a bol od nej závislý. Jeho celkový počet dosiahne 476 táborových komplexov, na trest v ktorých odsúdia približne 18 miliónov ľudí; jeden a pol až tri milióny ľudí počas väznenia v gulagoch zahynie. Slobodní roľníci sa zmenia na nevoľníkov budujúcich obrovské kanály, bane a továrne, ktoré podľa Stalinovho presvedčenia zmodernizujú Sovietsky zväz.¹⁴

Ukrajinskí roľníci mali spomedzi všetkých pracovných táborov najväčšiu šancu skončiť na stavbe Belomorského kanála medzi Bielym a Baltským morom, ktorému medzi Stalinovými obsesiami patrilo osobitné miesto. Dvadsaťjeden mesiacov takmer 170 tisíc ľudí hľbilo prieplav v zamrznutej zemi so štipákmi a lopatami, ale často len s úlomkami keramiky a holými rukami. Umierali v tisícoch od vyčerpanosti a chorôb, smrť ich zastihla na dne rozostavaného kanála, ktorého praktické využitie ako vodnej cesty sa po dokončení roku 1933 ukázalo ako zväčša iluzórne. Úmrtnosť bola vysoká aj v osobitných usadlostiach. Sovietske úrady predpokladali, že umrie päť percent ich väzňov; v skutočnosti toto číslo dosiahlo 10 až 15 percent. Obyvateľ Archangeľska, dôležitého mesta na brehu Bieleho mora, si poťažkal na nezmyselnosť tohto úsilia: „Jedna vec je zlikvidovať kulactvo v hospodárskom zmysle; ale fyzicky zlikvidovať deti kulakov sa rovná barbarstvu.“ Deti umierali na ďalekom severe v takých veľkých počtoch, že „ich telička odvážajú na cintorín po troch či po štyroch bez rakiev“. Skupina robotníkov vo Vologde sa dožadovala odpovede na otázku, či „cesta k svetovej revolúcii“ musí viesť „cez mŕtvolý týchto detí“.¹⁵

Miera úmrtnosti v gulagu bola vysoká, nebola však vyššia než tá, čo mala čochvíľa postihnúť časti ukrajinského vidieka. Pracujúci na Belomorskom kanáli dostávali veľmi nízke prídely potravy, dákych 600 gramov chleba (1300 kalórií) denne. Predstavovalo to však hodnotnejšiu výživovú dávku, než na akú sa v približne rovnakom čase mohli spoľahnúť obyvatelia sovietskej Ukrajiny. Trestanci na Belomorskom kanáli dostali dva, tri či až šesť ráz viac než roľníci, ktorí ostali na sovietskej Ukrajine a v rokoch 1932 – 33 pracovali na družstve – ak dostali vôbec niečo.¹⁶

V prvých týždňoch roku 1930 kolektivizácia na sovietskej Ukrajine a v celom Sovietskom zväze napredovala ohromujúcim tempom. Moskva poslala do hlavných miest sovietskych republík smerné čísla okresov, ktorých poľnohospodárstvo malo byť kolektivizované, stranícki šéfovia vzápätí prijímali záväzky, že ich prekročia. Ukrajinské vedenie slúbilo, že kolektivizáciu v republike ukončí v priebehu jedného roka. A miestni stranícki aktivisti v úsilí imponovať nadriadeným tempo ešte urýchlili, prijali záväzok o uzavretí procesu kolektivizácie v priebehu deviatich až dvanástich týždňov. Pod vyhrážkou deportácie roľníkov prinútili, aby sa podpisom rozlúčili s pôdou a vstúpili do družstiev. Štátna polícia zasiahla mocensky, zanechávajúc za sebou, ak to inak nešlo, mŕtvolý. Na vidiek vyviezli 25-tisíc robotníkov, aby posilnili policajné zložky a prečísľovali roľníkov.